ڊاڪٽر الطاف جوکيو

'ديوان گل' ۾ ڀيهاريل آئيويٽا جو جزوي جائزو

A brief review of Alphabet used in Dewan Gul

Abstract

After the occupation of Sindh in 1843, the British colonial administration declared the Sindhi language as the official language and introduced the Arabic-Sindhi script in Sindh in 1853, which was already familiar to Sindhi society. This research paper sheds light on the introduction and organization of the Sindhi alphabet during the early years of British colonial administration in Sindh and discusses the early response and contributions to Sindhi writing by examining the work of Akhund Gul, the writer of Dewan Gul. The Sindhi alphabet is based on the Arabic script, which is arranged by the sequence of the shape of the letter and dots on a letter. Considering the order of aspirates and unaspirated sounds, the proper Sindhi letters comprising different sounds were added or combined in the middle or at the end. This paper highlights that Akhund Gul disagreed with the alphabet introduced in the British era. Notably, in 1858, he produced Divan Gul in which he presented an alphabet containing a different sequence and shaped letters, especially digraph letters (جهہ گهہ etc.). The basis of the Akhund Gul alphabet's order was the Persian alphabet, which was also based on the Arabic script. Moreover, Akhund Gul added and combined Sindhi letters in the Persian alphabet. The arrangement of the alphabet introduced by Akhund Gul in 1858 was based on the Arabic script arranged by the shape of letters and dots, but when combining or mixing Sindhi letters to develop the Sindhi alphabet, more attention was drawn to the sound. This paper also highlights that changes in the Sindhi alphabet have occurred over periods for the easy understanding and learning of students. For instance, changes in the arrangement of letters in the Sindhi alphabet were introduced in 1935. Which have been proven to be easy for ordinary students to remember, read, and write.

Keywords

Alphabet (Sequence of Letters)

- Alphabet of 1853 A. D [sequence of British era]
- Alphabet of 1935 A. D [Sequence of letters according Shape of letters and its dots]
- Alphabet of 1960 A. D [colloquial Sequence of Sindhi Dictionary and syllabus]
- Abjad Alphabet (**ابجد آئيويتا**) [olden sequence according counting and letters]
- Shamsi and Qamri Alphabet (**آشمسي-قمري آئيويتا**) [Sequence arranged by Khalil bin Ahmed regarding sounds and point of articulation]
- Abts (**ابتث آئيويتا**) [sequence arranged by Ibne Muqla Regarding shapes of letters]
- Abpts (**ابپتث آئيويتا**) [Sequence of Farsi letters]

جائزي جو ٿلهه

سنڌي ٻوليءَ ۾ آئيويتا/ الف- بي/ ورڻ- مالا/ حروف تهجي/ حروف معجم/ الفبا مان مراد 'اکرن جي ترتيب' آهي. لفظ 'آئيويتا'، يوناني (Greek) ٻوليءَ جي 'الفا- بِيٽا' ۽ انگريزي Alphabet جي سنڌي صورت آهي؛ خود انگريزي اصطلاح/ ٽرم Alphabet پڻ يوناني اکرن جي اچار alpha ۽ beta جي جوڙ مان ٺهيو آهي. (1)

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ان حوالي سان لکي ٿو: "لکڻ جو اهو سرشتو جنهن ۾ هر هڪ مک حرف ٻوليءَ جي آوازي سرشتي ۾ موجود ڪنهن ڌوَني تت جي لاءِ لکڻ ۾ عيوضي نشانيءَ طور ڪتب اچي ٿو، تنهن کي سنڌيءَ ۾ 'آئيويتا' يا 'ورڻ- مالا' چئبو آهي. انگريزيءَ ۾ ان کي 'الفابيٽ' سڏيندا آهن. انهيءَ طرز تي سنڌي ورڻ- مالا کي 'الف- بي' بہ چئجي ٿو. " (2)

ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ڄاڻايل وصف جي مراد بہ ساڳي هن ريت بيهي ٿي: "الف- ب: لکت وارين نشانين يا علامتن جي اها ترتيب، جنهن ۾ ڪنهن ٻوليءَ جي ڌار ڌار لکت وارين نشانين (grapheme) کي هڪ هنڌ ڏيکاريو ويو هجي يا گڏ ڪيو ويو هجي." (3)

انسائيڪلو پيڊِيا آف لئنگويج ۾ الفابيٽ جي وضاحت هن ريت ڪيل آهي:

Alphabet: "A writing system in which a set of symbols (letters) represents the phonemes of a language. " (4)

دنيا جا جيڪي بہ رسم الخط (scripts) آهن. جيڪي مختلف مرحلن مان طئي ٿي آخري شڪل وٺي چڪا آهن. تن ۾ شروعاتي ڪوشش اها ئي رهي آهي تہ آئيوتا اهڙي ترتيب ڏجي، جيڪا بنيادي پڙهندڙ کي آسان لڳي. ان باوجود ٿيو ايئن آهي تہ جيڪا ترتيب هڪ دفعو بيهي ويئي ۽ عام ٿي ويئي، تہ پوءِ ان ۾ ردوبدل يا ڦيرقار ڪرڻ هڪ مسئلو ٿي پوندي آهي. انگريزي/ رومن رسم الخط سان اهوئي حشر رهيو آهي. انهن جيئن 'ابجد واري پٽي' تان 26 اکري ترتيب کنئي، اڄ سوڏو ساڳي حالت ۾ آهي. 'ابجد' واري ترتيب جي قدامت جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر سهيل بخاري لکي ٿو: ”عربی حروف کی یہ ترتیب بہت قدیم معلوم ہوتی ہے کیونکہ ان میں سے کچھ جُٹ یونانی اور رومن رسم الخط میں بھی ملتے ہیں۔ رومن حروف کی موجودہ ترتیب میں ABCD (ابجد)، EFG (ہوز) KLMN (کلمن) اور QRST (قرشت) کے مجموعے عربی مجموعوں سے ملتے ہیں۔ یونانی میں الفا، بیٹا، گاما، ڈیلٹا عربی کا ابجد ہے۔ عربی کی اس ترتیب میں حروف کی قیمت بھی مقرر کردی گئی ہے...اسے حساب جمل کہتے ہیں۔ تاریخ گوئی کے فن یعنی تاریخی نام نکالنے میں اسی سے کام لیا جاتا ہے۔“ (5)

عربي 'ابجد' هڪ ترتيب جو نالو آهي. ابجد اصل 22 اکرن سان، عبرانيءَ مان عربيءَ ۾ داخل ٿيو. جنهن ۾ عربي آوازن جا اکر 'ثخذ- ضظغ' ملائي، 28 اکري بيهاريو ويو. ان ابجد جي اکرن جو ملهہ مقرر ڪيو ويو. جنهن ڪان تاريخي نالن ڪڍڻ جو ڪم پڻ ورتو ويو. اهو ئي سبب آهي جو ان کي حساب جمل ڪوٺيو ويو. ان بعد عربيءَ ۾ ٻہ ٻيون ترتيبون بہ عمل ۾ رهيون. 'الفبا' جي مختلف ترتيبن بابت پروفيسر سيد محمد سليم لکي ٿو تہ: ”ابتدا میں حروف کی ترتیب آرامی طریقہ پر ابجد کے مطابق تھی۔ اب ج د، ہ و ز، ح ط ی، ک ل م ن، س ع ف ص، ق ر ش ت، ث خ ذ، ض ظ غ۔ اس ترتیب میں نہ آواز کا خیال رکھا گیا اور نہ شکلوں کا خیال رکھا گیا تھا۔ صوتی یا صورتی کوئی مناسبت اس ترتیب میں نظر نہیں آتی۔ طالب علموں کو اس ترتیب کے یاد کرنے میں سخت دشواری تھی۔ نحو اور لغت کے امام خلیل بن احمد فراہیدی نے سب سے پہلے اس بے ترتیبی کو محسوس کیا۔ اس کی جدّت پسند طبیعت نے ایک نئی ترتیب پیش کی۔ اس نے حروف کو حلق کے مخارج کے اعتبار سے درجہ بدرجہ ترتیب میں رکھا۔ یہ ترتیب حلقی تھی۔ ع ح ہ، خ غ، ق، ک ج ش ض، ص س ز، ط د ت، ظ ذ ث، ر ل ن ف، ب م ئ ی و۔ بلاشبہ لسانیات کے محققین کے نزدیک خلیل کا یہ کارنامہ بڑا قابل قدر ہے، لیکن طلبہ کے نقطۂ نظر سے دشواریاں بدستور باقی رہیں۔ یاد کرنے میں اب بھی سہولت پیدا نہیں ہوئی۔

عربی خط کے عظیم فن کار ابن مقلہ (۳۱۰ھ/۹۲۳ء) نے طلبہ کی دشواری کو محسوس کیا اور پھر اس کا حل نکالا۔ اس نے ہم شکل حروف کو ایک جگہ جمع کرکے ایک نئی ترتیب تشکیل دی جو ابتث کہلاتی ہے۔ اب ت ث، ج ح خ، د ذ،

ر ز، س ش، ص ض، ط ظ، ع غ، ف ق، ک ل م ن، وہ ئ ی۔ جس طرح ابن مقلہ کے اختراع کردہ خط نسخ نے خطِ کوفی کو منسوخ کر دیا۔ اسی طرح اس کی جاری کردہ ترتیب نے ترتیب ابجدی اور ترتیب حلقی کو منسوخ کر دیا۔“(6)

مقصد تہ عربيءَ ۾ اکرن جون ٽي ترتيبون رهيون، جنهن مان موجوده ’ابتث‘ مروج آهي؛ ليڪن اها بہ حقيقت آهي تہ اڳين ٻن کي بہ ڪنهن نہ ڪنهن مقصد لاءِ ڪم ضرور آندو ويندو آهي. هتي انهن ترتيبن جو مختصر احوال ڇاٽائي اڳتي وڌبو:

ابجد آئيويٽا

[ابجد = ا۔ ب۔ ج۔ د (عربيءَ ۾ ڪم ايندڙ شروعاتي اکري ترتيب واري آئيويٽا)] اوائلي اکري ترتيب ۾ هڪ کان هزار تائين ڳاڻاڻي جي ترتيب۔ عبراني۔ عربي آئيويٽا: ابجد هوز حطي ڪلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ۔ ’ابجد هوز حطي ڪلمن سعفص قرشت‘ تائين عبراني آئيويٽا ۾ ’ثخذ ضظغ‘ عربي اضافي سان ابجد سڏجندڙ۔ ترتيبوار ايڪن (ابجد هوز حط)، ڏهاڪن (يڪلمن سعفص)، سوَن (قرشت ثخذ ضظ) ۾ هزار (غ) واري آئيويٽا. ان کان سواءِ ڳاڻيٽي جي لحاظ کان ابجد جون بہ ترتيبون هن ريت پڻ ڪم آنديون وينديون آهن:

- ✓ **ابجد قمريءَ جي ترتيب:** ابجد (هڪ۔ ٻہ۔ ٽي۔ چار)، هوز (پنج۔ ڇهہ۔ ست)، حطي (اٺ۔ نوَ۔ ڏهہ)، ڪلمن (ويهہ۔ ٽيهہ۔ چاليهہ۔ پنجاهہ)، سعفص (سٺ۔ ستر۔ اسي۔ نوي)، قرشت (سؤ۔ ٻہ سؤ۔ ٽي سؤ۔ چار سؤ)، ثخذ (پنج سؤ۔ ڇهہ سؤ۔ ست سؤ) ضظغ (اٺ سؤ نوَ سؤ۔ هزار).
- ✓ **ابجد شمسيءَ جي ترتيب:** ايقغ (هڪ۔ ڏهہ۔ سؤ۔ هزار)، بڪر (ٻہ۔ ويهہ۔ ٻہ سؤ)، جلش (ٽي۔ ٽيهہ۔ ٽي سؤ)، دمت (چار۔ چاليهہ۔ چار سؤ)، هنث (پنج۔ پنجاهہ۔ پنج سؤ)، وسخ (ڇهہ۔ سٺ۔ ڇهہ سؤ)، زعذ (ست۔ ستر۔ ست سؤ)، حفض (اٺ۔ اسي۔ اٺ سؤ)، طصظ (نوَ۔ نَوي۔ نوَ سؤ). (7)

شمسي۔ قمري آئيويٽا

[شمسي (سج وارا) ۾ قمري (چنڊ وارا)] نحوَ ۾ لغت جي امام خليل بن احمد فراهيدي (780ع) جي مخرج جي بنياد تي ترتيب ڏنل عربي آئيويٽا جا اهي چوڏهن شمسي اکر: ’ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل ۾ ن‘، جيڪي ڏندن ۾ زبان جي چوٽيءَ وارن آوازن لاءِ متعين ٿيل آهن. انهن اکرن کان اڳ وارو صرفيو: ’ال‘ جو آواز نہ اچاربو آهي، جيئن: ’عبدالسلام‘ کي ’عبدُس سلام‘ يا ’عبدالرحيم‘ کي ’عبدُر رحيم‘ اچاربو.

استادن جي ڄاڻائڻ موجب جيئن سج جي هوندي، آسمان ۾ تارا نظر نہ ايندا آهن، ائين شمسي اکرن سبب ’ال‘ تي نظر ناهي رکڻي.

مخرج جي بنياد تي ترتيب ڏنل عربي آئيويتا جا اهي چوڏهن قمري اکر: ’ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ڪ، م، و، ه ۽ ي‘، جيڪي ٻن چپن، سخت تارونءَ ۽ نڙيءَ وارن آوازن لاءِ متعين ٿيل آهن. اهي آواز جن کان اڳ وارو صرفيو ’ال‘ لازمي اچارجي، جيئن: ’عبدالقادر‘ کي ’عبدُل قادر‘ پڙهبو. استادن جي سمجهائڻ موجب جيئن چنڊ جي هوندي، آسمان ۾ تارا نظر ايندا آهن، ائين قمري اکرن سبب ’ال‘ کي نظر ۾ رکبو. (8)

ابتث آئيويتا

ا- ب- ت- ث (عربيءَ ۾ ڪم ايندڙ شڪل ۽ ٺهڪن- وار آئيويتا)] عربيءَ ۾اکرن جون ڪل ٽي ترتيبون ڪم آنديون ويون آهن: ابجد آئيويتا، شمسي- قمري آئيويتا ۽ ابتث آئيويتا- ’ابتث‘ ابن مقلہ اکرن جي شڪل ۽ ٺهڪن- وار ترتيب ڏني هئي، جيڪا موجوده وقت ۾ ڪم آندي وڃي ٿي. (9)

عربي رسم الخط ۾ مٿيون ٽي پٽيون ڪم آيون ۽ هن وقت بہ انگن، اکرن، املاءِ ۽ پڙهائڻ جي نسبت ڪم آنديون وڃن ٿيون. ابجد کان وٺي، ابتث تائين جي پٽين جي تبديليءَ جو اهم سبب، پڙهندڙن لاءِ آساني پيدا ڪرڻ آهي. عربي لغتن ۾ خاص طور ’ابتث‘ (شڪل ۽ ٺهڪن وار) واري ترتيب کي ڪم آندو ويندو آهي.

اکرن جي ترتيب نسبت، سنڌي رسم الخط جون ٽي ترتيبون اهم رهيون آهن، جن ۾ 52 اکر ڄاڻايل آهن:

- ✓ 1853ع **واري آئيويتا:** ا، ب، ٻ، ڀ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، پ، ڦ، ج، ڄ، جهہ، ڃ، چ، ڇ، ح، خ، د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ، ر، ڙ ز س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ڪ، ک، گ، ڳ، گهہ، ڱ، ل، م، ن، ڻ، و، هہ، ء، ي.
- ✓ 1935ع **واري اکرن جي شڪل ۽ ٺهڪن وار آئيويتا:** ا، ب، ٻ، ڀ، پ، ت، ٺ، ٽ، ث، ٿ، ف، ڦ، گ، ڳ، ڱ، ک، ي، د، ذ، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ح، ج، ڄ، ڃ، چ، ڇ، خ، ع، غ، ر، ز، ڙ، م، ن، ل، س، ش، و، ق، ص، ض، ڻ، ط، ظ، هہ، جهہ، گهہ، ڪ، ء.
- ✓ 1960ع **واري موجوده آئيويتا:** ا، ب، ٻ، ڀ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، پ، ج، ڄ، جهہ، ڃ، چ، ڇ، ح، خ، د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ، ر، ڙ، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ڦ، ق، ڪ، ک، گ، ڳ، گهہ، ڱ، ل، م، ن، ڻ، و، هہ، ء، ي. (10)

1935ع واري ترتيب اهڙي آهي. جيڪا اڄ سوڏو ضلع نوشهري فيروز جي ڪافي اسڪولن ۾ پڙهائي وڃي ٿي، چاڪاڻ ته اها اکر جي گهر ۾ ٽهڪن وار رکيل آهي ۽ پڙهندڙ ٻارن لاءِ نهايت آسان سمجهي وڃي ٿي.

حقيقت ۾ ته انگريزن جي بيهاريل آئيويٽا جو بنياد به عربي ’ابتث‘ (شڪل ۾ ٽهڪن وار) ئي آهي. هتي ٻنهي آئيويٽائن جي تقابل جي اهڙي جدول پيش ڪجي ٿي:

	اکر جي بنيادي صورت	عربي ’ابتث‘ آئيويٽا	1853ع واري آئيويٽا
1	ا ب	ا، ب، ت، ث	ا، ب، ٻ، ڀ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، پ، ڦ
2	ح	ج ح خ	ج، ڄ، جھ، ڃ، چ، ڇ، ح، خ
3	د	د ذ	د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ
4	ر	ر ز	ر ڙ ز
5	س	س ش	س ش
	ص	ص ض	ص ض
6	ط	ط ظ	ط ظ
7	ع	ع غ	ع غ
8	ف/ ق/ ڪ/ ک	ف ق ڪ/ ک	ف ق ڪ ک گ ڳ گھ ڱ
8	ل م ن	ل م ن	ل م ن ڻ
10	و ھ ي	و ھ ي	و ھ ء ي

عربي ’ابتث آئيويٽا‘ ۽ ’1853 واري آئيويٽا‘ جي تقابل مان اندازو ٿئي ٿو ته 1853 واري آئيويٽا ترتيب ڏيڻ وقت ’ابتث آئيويٽا‘ کي سامهون رکي، سنڌي اضافي اکرن کي متعلقه عربي اکرن جي وچ يا آخر ۾ ٽنبيو ويو. جنهن جو اندازو مٿئين تقابل مان بخوبي ٿئي ٿو. (11) ڪن هنڌن تي اوسر ڳ ۽ وسرڳ کي گڏ رکڻ جو به خيال رکيو ويو.

ان جائزي مان اهو ئي اخذ ٿئي ٿو ته انگريزن جي ترتيب ڏنل آئيويٽا جو بنياد، ابن مقلهؒ جي بيهاريل شڪل ۾ ٽهڪن وار ’الف- بي‘ آهي. ان ’ابتث آئيويٽا‘ وانگر،

1935ع ۾ ابتدائي شاگردن جي سهوليت کي نظر ۾ رکي، اکرن جي شڪل ۾ ٽٻڪن وار ترتيب کي بيهاريو ويو جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي.

آئيويٽائن جي جائزي مان اها ڳالهه سامهون اچي ٿي ته سڀني ترتيبن مان اهڙي ترتيب جيڪا اکر جي شڪل ۾ ٽٻڪن وار هجي، سا ابتدائي ٻارن لاءِ وڌيڪ مناسب ۽ مفيد سمجهي وئي آهي. هن پيپر ۾ آخوند گل جي آئيويٽا جاچڻ لاءِ هيٺيون سوال اهم آهي:

آخوند گل سنڌي آئيويٽا جي ترتيب بيهارڻ لاءِ ڪهڙو انداز رکيو آهي؟

آئيويٽا جي ترتيب جو انداز

آخوند گل محمد، بنيادي طور تي هڪ استاد هيو ۽ علم لسان جو ڄاڻو هيو، ان ڪارڻ انگريزن جي جاري ڪيل آئيويٽا سان اختلاف رکندي، هن هڪ نرالي آئيويٽا بيهاري. نه رڳو آئيويٽا بيهاري، پر صورتخطيءَ جي خيال کان ان کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ 'ديوان' ترتيب ڏنو. ياد رهي ته ادب جي ڪيتر ۾ 'ديوان' مان مراد، اهڙو غزلن جو مجموعو جنهن جي قافيي يا رديف جو آخري اکر الف- بي واري ترتيب سان هجي. هتي سندس ترتيب ڏنل آئيويٽا رکي، ان جي بيهڪ ۾ انداز جو جائزو ورتو ويندو.

آخوند گل محمد گل جي ترتيبيل آئيويٽا (1858)

ا ب ٻ پ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث ج ڄ (جهه: جيم مٿان هه)
ڃ ڇ چ ح خ د ڊ ڍ ڌ ڏ (دال مٿان ٿ وارا ٽي ٽٻڪا) ذ ر
ڙ (ڙهه: ر جي مٿان هه) ڙ ز ژ (فارسيءَ واري) س ش ص ض
ط ظ ع غ ف ڦ ق ڪ ک گ ڳ (گهه: گ مٿان هه)
ڱ ڱ ل ل (لهه: لام مٿان هه) م ن ن (نهه: ن مٿان هه) ڻ
و هه ي. (12)

ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پنهنجي تحقيقي مضمون 'ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي' ۾ آخوند گل جي جيڪا آئيويٽا ڏني آهي، ان جي ترتيب ۾ 'ٽ ٿ ٺ' جي اکرن واري جوڙ ۾ ڪائنس مغالطو ٿيو آهي. حالانڪ ديوان گل جي ترتيب موجب 'ٺ ٽ ٿ' بيهاريل آهي. (13)

آخوند گل جا ٻه قلمي نسخا سامهون آهن، جيڪي ڊاڪٽر عبدالغفار سومري 'ديوان گل ۽ سنڌي صورتخطيءَ جو تحقيقي جائزو' ۾ ڏنا آهن. ان ۾ هڪ: 1858ع بمبئي

ڇاپيو آهي، جيڪو آخوند صاحب پاڻ ليٿو تي ڇپرايو هئو ڀيو: 1275 هجريءَ جو قلمي نسخو آهي، جنهن ۾ هڪ- اڌ اکر جي شڪل، اڳئين ديوان کان نرالي آهي، جيئن: 'ڻ' لاءِ 'ن' مٿان، ٽِڪي سوڌو نَنڍڙي ط جي علامت. (14)

هتي صرف بمبئيءَ واري ڇاپي تي مرڪوز رهبو، جنهن جي ترتيب، 1853 واري آئيويتا کان نرالي بيهاري وئي، جيڪا اکرن جي گهر ۾ ٽِڪن وار آهي. سندس ترتيب ڏنل آئيويتا کي 1853 واري آئيويتا سان تقابل ڪري، بعد ۾ ئي ڪو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو.

	1853 واري آئيويتا	آخوند گل آئيويتا
1	ا ب ٻ ڀ ت ٺ ٽ ٿ ث پ	ا ب ٻ پ ڀ ت ٺ ٽ ٿ ث
2	ڦ	'ڦ' اکر کي 'ف' کان پوءِ رکيو ويو
3	ج ڄ جھ ڃ چ ڇ ح خ	ج ج‌ھ ڄ ڃ چ ڇ ح خ
4	د ڌ ڏ ڊ ڍ ذ	د ڊ ڍ ڌ ڎ ذ
5	ر ڙ ز	ر رھ ڙ ز ژ (فارسيءَ واري)
6	س ش ص ض ط ظ ع غ	س ش ص ض ط ظ ع غ
7	ف ق	ف ڦ ق
8	ڪ ک گ ڳ گھ ڱ	ڪ ک گ گھ ڳ ڱ
9	ل م ن ڻ	ل لھ م ن ڻ
10	و ھ ء ي	و ھ ي

مٿي انگريزي دور جي آئيويتا ۽ آخوند گل آئيويتا کي تقابل ڏيڻ سان هيٺيان نڪتا ملن ٿا، جيڪي تقابلي صورت ۾ پيش ڪجن ٿا:

پهريون ۽ ٻيون قطاري خانو

- ✓ **1853ع واري آئيوبيتا**: ’عربي ابتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٺنبيا ويا، جيئن: ’ا ب ت ث‘ جي وچ ۾ سنڌيءَ جا اڳ کان هلندڙ اکر ’ٻ ڀ ٿ ٽ ٺ پ‘ ٺنبي، ’ا ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث پ‘ ٻيهاريا ويا. ’پ‘ بعد ’ڦ‘ کي پڻ رکيو ويو.
- ✓ **آخوند گل آئيوبيتا**: فارسي ’ابپتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٺنبيا ويا، جيئن: ’ا ب پ ت ث‘ جي وچ ۾ ’ٻ ڀ ٺ ٽ ٿ‘ ٺنبي، ’ا ب ٻ پ ڀ ت ٽ ٿ ٺ ث‘ ٻيهاريا ويا.

تبصرو: ٻنهي آئيوبيتائن جو بنياد عربي ’ابتث‘ واري ترتيب آهي، جنهن کي ابن مقلهؒ ترتيب ڏنو هيو. فارسيءَ وارن به عربي ’ابتث‘ ۾ پنهنجا نرالا آواز/ اکر ملايا. سنڌي عالمن/ استادن به ايئن ئي ڪم ڪيو. البت، ٻنهي ترتيبن ۾ هڪ ڳالهه اهم ملي ٿي ته ’1853‘ واري آئيوبيتا ۾ وسرڳ اکرن کي سندن اوسرڳ اکرن بعد رکيو ويو آهي، جيئن: ت- ٿ، ٽ- ٺ، پ- ڦ. شروعاتي جوڙ ۾ ’ب ٻ ڀ‘ جي ترتيب ۾ به اها ڳالهه سامهون اچي ٿي ته ’ب ۽ ٻ‘ کي قريب مخرج سمجهي ان بعد وسرڳ ’ڀ‘ جو اکر رکيو ويو. جڏهن ته آخوند گل جي آئيوبيتا ۾ اهو خيال نه رکيو ويو آهي، جيئن: ت- ٺ- ٽ- ٿ. ان کان علاوه ’ڦ‘ اکر کي به شڪل نسبت ’ف‘ جي پر ۾ رکيو.

ان مان اها ڳالهه سامهون اچي ٿي ته انگريزن جي ترتيب ڏنل 1853 واري آئيوبيتا جو بنياد، اکر جي شڪل ۽ ٽٻڪن وار عربي ترتيب ’ابتث‘ آهي، ليڪن جڏهن انهن ۾ سنڌي اکر ٺنبيا ويا ته ان وقت آواز جو خيال رکيو ويو. جڏهن ته آخوند گل جي سامهون فارسي آئيوبيتا رهي هوندي، جنهن ۾ هن اکر کي آواز جي بنياد تي نه بلڪ اکر جي شڪل ۽ ٽٻڪن وار رکيو جيئن: ’ب- ٻ- پ- ڀ‘. چاٽايل اکر جي ٻيڙيءَ هيٺان هڪ، ٻن، ٽن، چئن ٽٻڪن وارن اکرن کي ترتيب سان رکيو. ان بعد ’ت- ٺ- ٽ- ٿ- ث‘ تائين ٻيڙيءَ وارا اکر ٻيهاريا، جنهن ۾ پڻ ٻيڙيءَ واري اکر مٿان، ٻه- ليٽيل، ٻه- ايا، ٽي لاٽونءَ نما ٽٻڪن وارا اکر ۽ پوءِ چئن ٽٻڪن وارو اکر ٻيهاريو. البت، ٽن ٽٻڪن واري اکر ’ث‘ کي ’ٿ‘ کان پوءِ رکيو جيڪو ٽٻڪن وار مناسب نه پيو لڳي. يعني اندازو ٿئي ٿو ته ساڳي فارسي آئيوبيتا جي اکرن کي اڳتي پوئتي ڪونه ڪيو اٿائين.

ٽٻڪن جي حوالي سان ان جوڙ جا ٻه حصا آهن، پهريون ’ب- ٻ- پ- ڀ‘ ۽ ٻيون: ’ت- ٺ- ٽ- ٿ- ث‘. هنن ٻن حصن جي پهرين جوڙ ۾ ٻيڙيءَ واري اکر ۾

ٻن ٽٻڪن مان پهرين ايا (ٻ ـ ڀ) رکيا اٿائين، جنهن ۾ ٻيو ڪو ليٽيل سامهون نہ هيو. ساڳئي جوڙ جي ٻئي حصي ۾ پهرين ليٽيل پوءِ ايا (ٽ ـ ٿ) رکيا اٿائين. اندازو آهي تہ اتي هلڪن ۽ ڳورن آوازن جو خيال رکيو هوندائين.

ٽيون قطاري خانو

1853ع واري آئيويٽا: ’عربي ابتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’ج ح خ ‘ جي وچ ۾ سنڌيءَ جا اڳ کان هلندڙ اکر ’ڄ جهہ ڃ چ ڇ‘ ٽنبي، ’ج، ڄ، جهہ، ڃ، چ، ڇ، ح، خ‘ ٻيهاريا ويا.

- ✓ **آخوند گل آئيويٽا:** فارسي ’ابپتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’ج چ ح خ‘ جي وچ ۾ ’ج ڄ ڃ چ ڇ ح خ‘ ٽنبي، ’ج ج ڄ ڃ چ ڇ ح خ‘ ٻيهاريا ويا.

تبصرو: 1853ع واري آئيويٽا ۾ شروعاتي اکرن ۾ وسرڳ (aspirate) جو خيال رکيو ويو، ليڪن بعد جي اکري جوڙن ۾ اهڙو خيال نہ رکيو ويو. جيئن: ’ج‘ بعد ان جو وسرڳ ’جهہ‘ رکڻ کپندو هيو. ان بعد ’چ‘ جو وسرڳ بيشڪ ’ڇ‘ رکيو ويو. ان موقعي تي هڪ ڳالهہ اها بہ سامهون اچي ٿي تہ ان ڳالهہ کان انگريز عالم واقف هيا تہ وسرڳ (aspirate) ڇا ٿيندو آهي ۽ ان کي اوسرڳ سان ڪيئن رکڻو آهي، ليڪن هن جوڙ ۾ ’ڄ‘ کان بعد ’جهہ‘ رکيو ويو آهي. ’ڄ‘ جو اکر چوسڻو آواز (implosive sound) آهي، جيڪو امڪان آهي تہ انگريز عالمن ان کي ان خيال کان نہ سمجهيو هجي ۽ ان کي ’ج‘ (plosive) جو قريبي آواز سمجهي، ان بعد وسرڳ ’جهہ‘ رکيو هجي. ان موقعي تي جيڪڏهن ڪو سنڌي عالم/ استاد هجي ها تہ ’جهہ‘ کي ’ج‘ بعد ئي رکڻ جي سفارش ڪري ها يا رکي وٺي ها. ان مان پڪو اندازو رهي ٿو تہ انگريزن واري الفابيٽ ڪاميٽيءَ ۾ چار مسلمان ۽ چار هندو ميمبر هجڻ، هڪ افسانو هيو.

آخوند گل پڻ وسرڳ جو خيال رکيو. ليڪن هن جي اهم نظر اکر جي گهر ۽ ٽٻڪن جي ترتيب تي هئي. ان ڪارڻ هن جيڪا ترتيب رکي، ان ۾ ’ج ج ڄ ڃ چ ڇ ح خ‘، ’ج‘ کان پوءِ ’ج (جهہ)‘ رکيو. ان بعد اکر جي ساڳئي گهر ۾ هڪ ٽٻڪو ٻہ ٽٻڪا، ٽي ٽٻڪا ۽ چار ٽٻڪا ترتيب سان رکيا. باقي ’ح ۽ خ‘ کي ساڳي صورت ۾ رکيائين.

جيڪڏهن نج پنهنجي ترتيب ٻيهاري ها، تہ ’ح‘ ۽ ’خ‘ کي بہ انهن ٽٻڪن نسبت ڏسي ها، ليڪن فارسي ترتيب (جيڪا اصل عربي ابتث تان ورتل آهي) کي اڳتي

پوئتي ڪونہ ڪيائين. جڏهن تہ ’ح‘ واري جوڙ ۾ پهرين ايا ۽ پوءِ ليٽيل (ڃ- ڄ) رکيا اٿائين.

چوٿون قطاري خانو

- ✓ **1853ع واري آئيويٽا:** ’عربي ابتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’د ذ‘ جي وچ ۾ سنڌيءَ جا اڳ کان هلندڙ اکر ’ڌ ڎ ڊ ڍ‘ ٽنبي، ’د ڌ ڎ ڊ ڍ ذ‘ بيهاريا ويا.
- ✓ **آخوند گل آئيويٽا:** فارسي ’ابپتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’د ذ‘ جي وچ ۾ ’ ڊ ڍ ڌ ڐ‘ ٽنبي، ’ د ڊ ڍ ڌ ڐ ذ ‘ بيهاريا ويا.

تبصرو: 1853ع واري آئيويٽا ۾ ’د- ڌ‘، ’ڊ- ڍ‘ واري ترتيب ۾ وسرڳ ۽ اوسرڳ جو ڌيان رکيو ويو.

آخوند گل، هن جوڙ ۾ اکر جي ٽٻڪن کي ئي ڌيان ۾ رکندي، ٽٻڪن سواءِ، هڪ ٽٻڪي، ٻن ٽٻڪن، ٽي ٽٻڪن واري اکر کي ترتيب سان رکيو. باقي ’د ۽ ذ‘ واري ترتيب سان ڪا ڪٽاند نہ ڪئي. البت، ’ڎ‘ اکر اهڙو رهيو آهي، جنهن جون اوائل ۾ ٻہ صورتون ’ڎ- ڐ‘ رهيون آهن، تن مان ’ڐ‘ کي ترجيح ڏنائين. ترتيب جي سلسلي ۾ جيڪڏهن ’د ۽ ذ‘ واري انداز کي ڏسي ها تہ هڪ ٽٻڪي واري ’ڊ‘ کي ’ذ‘ سان ضرور گڏ رکيس ها، ليڪن سندس اها خاصيت رهي آهي تہ ڪنيل آئيويٽا جي ترتيب کي اڳتي پوئتي ڪونہ ڪيو اٿائين. اهو انداز 1853 واري ترتيب جو بہ رهيو آهي.

پنجون قطاري خانو

- ✓ **1853ع واري آئيويٽا:** ’عربي ابتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’ر ز‘ جي وچ ۾ سنڌيءَ جا اڳ کان هلندڙ اکر ’ڙ‘ ٽنبي، ’ر ڙ ز‘ بيهاريا ويا.
- ✓ **آخوند گل آئيويٽا:** فارسي ’ابپتث‘ واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا، جيئن: ’ر ز ژ‘ جي وچ ۾ ’ ر ڙ‘ ٽنبي، ’ ر ر ڙ ز ژ‘ بيهاريا ويا.

تبصرو: 1853ع واري آئيويٽا ۾ ’ر‘ بعد ’ڙ‘ جو اکر رکيو ويو. جڏهن تہ آخوند گل بہ ايئن ئي ڪيو. ليڪن ان ۾ ’ر‘ کان پوءِ ’ر‘ (ڙھ) ۽ بعد ۾ ’ڙ‘ جو اکر رکيو. ان کان علاوه فارسيءَ واري ’ژ‘ ساڳي صورت ۾ رکيائين. فارسيءَ واري ’ ژ‘، دراصل سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال نہ ٿي ٿئي، ليڪن آخوند گل پنهنجي ڏنل آئيويٽا/ پٽيءَ

۾ ان جو شمار ڪيو آهي ۽ رديف ۾ ڪم آندو اٿس؛ حالانڪ ان سان ڪو لفظ بہ ڪم نہ آندو اٿس، البت 'ويچارا ڏيڻ' يا 'چيرا ڪيڻ' جي مراد سان ڪم آندو اٿس، جيئن:

عاشق اُيو چئي واهہ واهہ، معشوق ٻولي ڙ ڙ ڙ ڙ
عاشق چوي ويو ساهہ ساهہ، معشوق ٻولي ڙ ڙ ڙ ڙ
(15)

ڇهون قطاري خانو

- ✓ 1853ع **واري آئيوِيتا:** 'عربي ابتث' واري ترتيب جي هن جوڙ ڪي جيئن جو تيئن رکيو ويو: س ش ص ض ط ظ ع غ
- ✓ **آخوند گل آئيوِيتا:** فارسي 'ابپتث' واري ترتيب موجب هن جوڙ ڪي جيئن جو تيئن رکيو ويو: س ش ص ض ط ظ ع غ

- **ستون قطاري خانو**

- ✓ 1853ع **واري آئيوِيتا:** 'عربي ابتث' واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٺنبيا ويا، جيئن: 'ف ق' کي جيئن جو تيئن رکيووِيو.
- ✓ **آخوند گل آئيوِيتا:** فارسي 'ابپتث' واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٺنبيا ويا، جيئن: 'ف ق' جي وچ ۾ سنڌيءَ جو اڳ کان هلندڙ اکر 'ڦ' ٺنبي، 'ف ڦ ق' بيهاريا ويا.

تبصرو: 1853 واري آئيوِيتا موجب هن جوڙ ۾ ڪوبہ اکر نہ وڌايو ويو. 'ڦ' جو اکر، جيڪو شڪل ۾ 'ف' جهڙو تہ آهي، ليڪن آواز جي بنياد تي ان کي 'پ' سان رکيو ويو. ان جو سبب تہ 'ڦ' جو اکر وسرڳ آهي، 'پ' اوسرڳ جو! ان لاءِ تہ انهن جو ترتيب جي معاملي ۾ اکر جي شڪل کان وڌيڪ، ان جي آواز تي ڌيان هيو.

آخوند گل جيئن تہ اکر جي شڪل ۽ ٺپڪن جي ترتيب تي گهڻو ڌيان ڏنو ان ڪارڻ ان 'ف ۽ ق' جي وچ ۾ 'ڦ' جو اکر رکيو. ان انداز سان تہ 'ڦ' جو اکر، 'ف' جي شڪل جهڙو آهي. جڏهن تہ 'ق' بہ هنن اکرن جي جوڙ جو آهي، توڻي جو ان جي بنيادي شڪل گولائيءَ مائل آهي ۽ 'ف يا ق' جي شڪل بنيادي شڪل 'ب' جي ٻيڙيءَ سان هم شڪل آهي، ليڪن انهن جي شروعاتي ننڍڙي گولائي ساڳي آهي.

اٺون قطاري خانو

- ✓ **1853ع واري آئيويتا:** 'عربي ابتث' واري ترتيب جي جوڙ ۾ صرف 'ک/ ڪ' ٿو اچي. ان سان 'ک گ ڳ گھ ڱ' سنڌي اکر ملايا ويا. جيئن: 'ڪ ک گ ڳ گھ ڱ'.
- ✓ **آخوند گل آئيويتا:** فارسي 'ابپتث' واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ويا. جيئن: 'ک ۽ گ' جي وچ ۾ سنڌيءَ جا اڳ ڪان هلندڙ اکر 'ڪ ک گھ ڳ ڱ' ٽنبي، 'ڪ ک گ ڳ ڱ' بيهاريا ويا.

تبصرو: 1853 واري آئيويتا ۾ ک (يعني ڪ) سان سنڌي اوائل ڪان هلندڙ اکر ملايا. هن موقعي تي اها به ڳالهه سامهون اچي ٿي ته انگريزن 'ڪ ۽ ک' کي به سنڌ جي عالمن جيان ساڳي صورت ۾ رکيو. سنڌي صوت موجب 'ڪ' اوسرڳ آهي، جڏهن ته ان جو وسرڳ 'ک' آهي. ترتيب ۾ وسرڳ آواز جو خيال رکيو هوندن، جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، پر 'ڪ- ک' ۽ 'گ ڳ- گھ' جي آخري جوڙ ۾ 'گ- گھ' گڏائي نه لکيو اٿن. هتي به 'ج ڄ- جھ' وانگر 'گ' ۽ 'ڳ' چوسٽي آواز (implosive sound) بعد وسرڳ 'گھ' ڏنو اٿن. هتي به شايد سندس اهو ئي خيال هوندو ته 'گ ۽ ڳ' پاڻ ۾ قريب مخرج آهن، ان لاءِ هن جوڙ ۾ 'گ' ۽ 'ڳ' کي ملائي بعد ۾ 'گ' جو وسرڳ 'گھ' رکيو اٿن.

آخوند گل وري ان موقعي تي وسرڳ جو ڌيان به رکيو آهي. اوسرڳ ۽ وسرڳ جا جوڙا 'ڪ- ک'، 'گ- گ (گھ)' رکي، ان بعد چوسٽي آواز وارو اکر 'ڳ' ۽ نڪوين وينجن وارو اکر 'ڱ' رکيا آهن.

نائون قطاري خانو

- ✓ **1853ع واري آئيويتا:** 'عربي ابتث' واري ترتيب جي جوڙ ۾ 'ل م ن' ٿو اچي. ان سان 'ڻ' سنڌي اکر ملايو ويو جيئن: ' 'ل م ن ڻ'.
- ✓ **آخوند گل آئيويتا:** فارسي 'ابپتث' واري ترتيب جي وچ ۾ سنڌي اکر ٽنبيا ۽ ملايا ويا. جيئن: 'ل م ن' جي وچ ۽ آخر ۾ سنڌيءَ جا اڳ ڪان هلندڙ اکر 'لھ ۽ ڻ' ملائي، 'ل ل م ن ڻ' بيهاريا ويا.

تبصرو: 1853 واري آئيويتا موجب عربي ابتث واري جاٽايل جوڙ جي آخر ۾ صرف 'ڻ' جو اکر وڌايو ويو. جڏهن ته آخوند گل هن جوڙ ۾، 1853 جي ڀيٽ ۾ 'لھ' جو اکر وڌايو ۽ ان کي نرالي شڪل (لؕ) پڻ ڏني، جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي.

ڏھون قطاري خانو

- ✓ 1853ع **واري آئيويتا:** 'عربي ابتث' واري ترتيب جي آخري جوڙ ۾ 'و ھہ ي' ٿو اچي. ان سان 'ء' سنڌي اکر ملايو ويو جيئن: ''و ھہ ء ي'.
- ✓ **آخوند گل آئيويتا:** فارسي 'ابپتث' واري ترتيب جي آخري جوڙ 'و ھہ ء ي' مان 'ء' (ھمزي) کي ھٽائي 'و ھہ ي' رکيو ويو.

تبصرو: 1853 واري آئيويتا موجب، عربي ابتث آئيويتا جي آخري جوڙ 'و ھہ ي' ۾ 'ء' کي 'ي' کان اڳ رکي 'و ھہ ء ي' جو جوڙ بيھاريو ويو. جڏھن تہ فارسي آئيويتا کي نظر ۾ رکندي، آخوند گل ان مان ھمزي کي ھٽائي ڇڏيو. ان لاءِ سندس اظھار خيال نھايت مضبوط آھي تہ اھو اکر، الف جو ٻيو روپ آھي، حالانڪ پاڻ پنھنجي ديوان ۾ ان ھمزي جو استعمال بہ ڪيو اٿس، ليڪن ديوان ۾ قافيي يا رديف وار نہ رکيو اٿس. (16)

حاصل مطلب/ نتيجو

- ✓ انگريزن جيڪا 1853ع واري آئيويتا ترتيب ڏني، ان جو بنياد عربي 'ابتث' ترتيب واري آئيويتا آھي. عربي 'ابتث' واري ترتيب، خط نسخ جي موجد ابن مقلہؒ پاران اکر جي شڪل ۾ ٽبڪن وار رکيل آھي، جيڪا عام طور پڙھڻ-پڙھائڻ توڙي ياد ڪرڻ ۾ نھايت آسان آھي. پڙھائڻ واري مقصد تحت، ان ترتيب کي وڌيڪ ترجيح ڏني وئي.
- ✓ 1853 واري آئيويتا جي ترتيب نج آوازن جي بنياد تي يا نج اکرن جي شڪل-وار رکيل ناھي، بلڪ 'ابتث' آئيويتا جي مختلف جوڙن جي وچ يا آخر ۾ سنڌي اکر ٽنبيا يا ملايا اٿن. ان خيال کان نہ ان کي آوازن جي بنياد تي بيھاريل چئبو، تہ نہ وري اکر جي شڪل يا ٽبڪن وار چئبو!
- ✓ 1853 واري آئيويتا ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ کي ترتيب سان رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آھي. البت، چوسٽن آوازن کي سندن قريب مخرج اوسرڳ سان رکي، بعد ۾ ان جو وسرڳ ڏنو اٿن، جيئن: 'ب ٻ ڀ'، 'ج ڄ جھ'، 'د ڌ ڏ ڊ ڍ' ۽ 'گ ڳ گھ'. اھو اصول پوري چوسٽن آوازن (ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ) سان لاڳو ڪيو اٿن. آواز جي نسبت ھڪ اصول رکڻ واري اھا ڪار، مناسب لڳي ٿي.
- ✓ آخوند گل جيڪا ترتيب بيھاري، ان جو گھڻو محور 'فارسي آئيويتا' واري ترتيب 'ابپتث' آھي؛ جيڪا پڻ 'عربي ابتث' واري ترتيب نسبت بيھاريل آھي، ان ۾ اکر جي شڪل ۽ ٽبڪن وار ترتيب جو ڌيان رکيل آھي.

- ✓ 1853ع واري ۾ آخوند گل جي 1858ع واري ترتيب جا بنياد اکر جي شڪل ۾ ٽهڪن جي ترتيب آهي، ليڪن سنڌي اکر ڳنڍڻ يا ملائڻ وقت گهٽي قدر آواز جو خيال رکيو ويو آهي، حالانڪ ان ۾ بہ انهن کي اکر جي شڪل ۾ ٽهڪن جي ترتيب تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ کپندو هيو. البت، آخوند گل واري آئيويتا اکر جي شڪل ۾ ٽهڪن جي ترتيب ۾، 1853ع واري ترتيب کان وڌيڪ بهتر آهي.
- ✓ انهن ٻنهي ترتيبن بعد 1935ع ۾ اکر جي شڪل ۾ ٽهڪن وار ترتيب بيهاري ويئي، جيڪا ڪافي مقبول رهي، راقم پڻ اها ترتيب پڙهي ۽ راقم جي مشاهدي پٽاندر ضلع نوشهري فيروز جي ڪافي پرائمري اسڪولن ۾ اها 1935 واري آئيويتا، اڄ سوڌو شاگردن کي پڙهائي وڃي ٿي.
- ✓ 1960ع ۾ جامع سنڌي لغات کي ترتيب ڏيڻ وقت 1935ع واري آئيويتا کي هٽائي، ساڳي 1853ع واري آئيويتا کي بحال ڪيو ويو. ليڪن ان ۾ 'ق' جي اکر کي، اصل جڳهہ تان هٽائي، شڪل جي بنياد تي 'ف' جي پير ۾ رکيو ويو. اها ترتيب اڄ سوڌو درسي مقصدن لاءِ ڪم آندي وڃي ٿي.
- ✓ جيئن تہ عربيءَ کان وٺي سنڌيءَ تائين ڪم ايندڙ آئيويتائن ۾ 'اکر جي شڪل ۾ ٽهڪن وار آئيويتا' وڌيڪ آسان ۽ مقبول ڄاتي وئي آهي، ان لاءِ سنڌيءَ ۾ بہ 'اکر جي شڪل وار آئيويتا' رائج ڪرڻ جي راءِ رکجي ٿي.

حوالا/ ذريعا

1. جوکيو الطاف، ڊاڪٽر. عربي_ سنڌي آئيويتا جو اڀياس. حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي (2016)، ص: 19
2. جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر. ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ_ دهلي: اکل ڀارتيہ سنڌي ساهتيہ (1999)، ص: 54
3. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر. سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس. ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي (2005)، ص:203
4. David Crystal The Encyclopedia of language. Cambridge University. Islamabad: National Book Foundation, (1987) 1996. P.421.
5. بخاری، سہیل، ڈاکٹر. اردو رسم الخط کے بنیادی مباحث. اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان(1988)، ص:24
6. سید، محمد سلیم، پروفیسر. اردو رسم الخط . کراچی: مقتدرہ قومی زبان (1981)، ص: 92

7. جوکيو الطاف، ڊاڪٽر. سنڌي درسي اشتقاقن جي تشريحي لغت. محرابپور: ميم جيم پبليڪيشن (2022)، ص: 62
8. ساڳيو ص: 101_102
9. ساڳيو ص: 62
10. ساڳيو ص: 340_339
11. جوکيو الطاف، ڊاڪٽر. عربي_ سنڌي آئيوينا جو اڀياس. حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي (2016)، ص: 142
12. سومرو عبدالغفار، ڊاڪٽر. ديوان گل ۽ سنڌي صورتخطيءَ جو تحقيقي جائزو_ ڄامشورو: ڊاڪٽر، اين. اي بلوچ. انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ، ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو (2022)، ص: 185
13. ميمڻ، عبدالمجيد، سنڌي. ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي. ٽماهي مهراڻ، ايڊيٽر: غلام محمد گرامي. ج 61 (4). ص 156_ 171. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ (1972)، ص: 171
14. سومرو عبدالغفار، ڊاڪٽر. ديوان گل ۽ سنڌي صورتخطيءَ جو تحقيقي جائزو_ ڄامشورو: ڊاڪٽر، اين. اي بلوچ. انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ، ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو (2022)، ص: 281
15. ساڳيو ص: 117
16. ساڳيو ص: 275